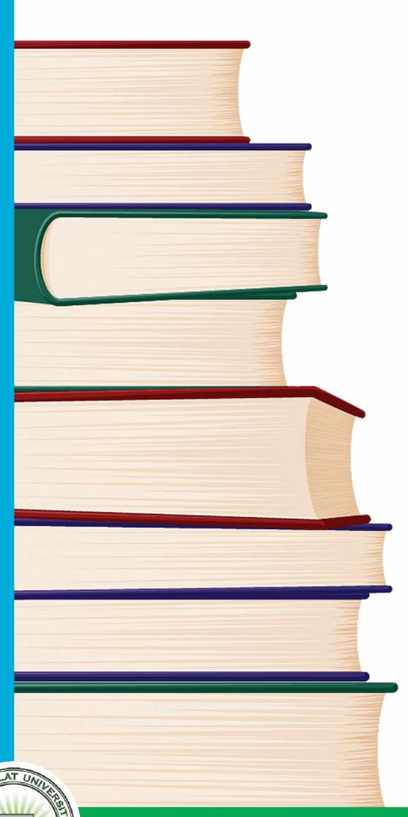
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 5

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM



Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 5

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 19.10.2020
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 19.10.2020
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 19.10.2020
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ЁҚУБОВ ШАРИФ МУҚИМОВИЧ
Шоир қадами етган манзиллар 7

YODGOROV SHAMSIDDIN ABDURAIMOVICH
Diniy matnlarni teolingvistik jihatdan
tadqiq qilish metodologiyasi (Qur'oni Karim misolida) 10

TURDIQULOV SHERZOD DUMINOVICH
Lingvomadaniy kodlarni aniqlashda kult omili
(Surxondaryo teotoponimlari misolida) 14

KURBANAZAROVA NARGIS SHODIYEVNA
Qo'ng'irot etnonimining shajaraviy tarkibiga oid ayrim onomastik tahlillar 17

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN
Etnorealiyalarning milliy etnografik leksikada aks etishi
(Afg'oniston o'zbeklari misolida) 20

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Shaxsh nutqi voqelanishida areal ta'sir 23

RAJABOV FERUZ UMARQULOVICH
Folklor onomastikasi va uning terminologiyasi 27

TURDIMURODOV SIROJIDDIN ESHQOBILOVICH
Nom (ot) bildiruvchi evfemik birliklarning ma'no turlari 30

MUMINOVA NILUFAR ABDURAHMONOVNA
"Temurnoma" asaridagi antroponimlarning tarixiy-etimologik qatlamlari 33

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Konsept inson ruhiy holatining ifodalanishida asosiy lingvokognitiv unsur 36

SAMIYEVA SURAYYO ORIPOVNA
O'zbek va tojik tillarida evfemizmlar va ularning sinonim so'zlar bilan aloqasi 39

NE'MATOVA YULDUZ
Ayrim tabiiy-geografik oykonimlarning leksik-semantik xususiyatlari xususida
(Namangan viloyati oykonimlari misolida) 43

MADAMIOVA RA'NO YUSUPBAYEVNA
Qoraqalpog'iston dialektal arealining leksik xususiyatlari 46

AMINI AZIZ AHMAD
Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida
dehqonchilik mahsulotlari nomlarining ifodalanishi 50

МУНДАРИЖА

QULTO‘RAYEVA SARVINOZ BAHODIR QIZI
O‘zbek tilshunosligida toponimik tadqiqotlar talqini 52

SARIYEVA ZAMIRA
Structural features of possessive pronouns in indonesian language 56

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Синтаксис гендерной лексики в русском языке....58

JALILOVA MUXLISA ZAFARJON QIZI
O‘zbek tili Toyloq shevasining leksik qatlamlari 61

ADABIYOTSHUNOSLIK

АТАНИЯЗОВА МУБОРАК АБДУЛЛАЕВНА
Искандар образи Олим Шарафиддинов талқинида....64

АЛИМОВ ПАРДА
Тарихга бир назар....67

BOBOJANOV ALISHER
YULDOSHEV DILMUROD
Tanqid va badiiy ijod: adabiy jarayondagi o‘zaro munosabatlar 72

TA’LIM

RAXMATULLAYEVA SHAXODAT ZIYOTOVNA
OROMOVA NAFOSAT JO‘RAYEVNA
Adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlar –
badiiy matn mazmunini anglashning asosiy vositasi sifatida....76

РЎЗИҚУЛ МУСТАФОҚУЛОВ
Профессор Бекпўлат Умурқуловнинг ижодий фаолиятига бир назар 80

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

KONSEPT INSON RUHIY HOLATINING IFODALANISHIDA ASOSIY LINGVOKOGNITIV UNSUR

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna,
Termiz davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir, inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aql-u zakovati bilan bu murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urinish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi[1]. Shuning natijasida har birimizning ongimizda o'zimizga xos olam manzarasi va uni ifodalashga qodir bo'lgan o'zimizga mos til boyligimiz bor. Bu buyuk ne'matning nimaga sarflanishi har bir insonning bilimi, iqtidori, tarbiyasi va madaniyatiga bog'liq.

Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o'z aksini topgan insonning olamni o'ziga xos idroki namoyon bo'ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo'lishidagi muhim omildir. Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o'rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo'ladi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar, konsept, geshtalt, freymlar va h.k. vositasida yaratiladi[2].

Ko'plab tadqidotchilarning e'tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik antroposentrik paradigmaning yetakchi yo'nalishlari hisoblanadi[3]. D.Xudoyberganovaning fikricha, psixolingvistika sohasini ham shu qatorga kiritish lozim. Zero, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik juda ko'p nuqtalarda psixolingvistika bilan kesishadi[4].

Tilshunoslikda konsept haqida yuqorida bildirilgan ilmiy nazariyalardan kelib chiqadiki, konsept – yozuvchining o'ziga xos individual ongida mavjud bo'ladigan ruhiy olami bilan bog'liq holatda shakllanadi, ko'po'lchamli hodisa sifatida tasavvuridagi so'z yordamida voqelanadi, ijodkor mental dunyosidagi madaniyatning asosiy birligi hamda olam haqidagi bilimlarini obrazlar va unga bo'lgan munosabatini ijobiy, salbiy yoki neytral baholaydi.

D.Xudoyberganova superkonsept maqomida bo'lgan holat konseptining bosh maqsadi inson va u bilan bog'liq fenomenlarni tasvirlash ekanini izohlaydi. Ruhiy holat konsepti maydoniga *shodlik, qayg'u, sog'inch, iztirob, qo'rquv, hayrat*[5] kabi tushunchalarning matn orqali ifodalanishini misollar asosida dalillaydi.

Konsept inson ruhiy holatining ifodalanishida asosiy lingvokognitiv unsurlardan biri hisoblanadi. Odil Yoqubov asarlarida shaxs tafakkuriga xos bo'lgan tahlil qilish amalining namoyon bo'lishi ko'p uchraydi. Ijodkor bu usuldan o'zi tasvirlayotgan obyekt mohiyatini to'laqonli yoritib berishda unumli foydalanadi. Yozuvchi asarlarida holat konseptining rang-barang ifodalarini ko'rishimiz mumkin. Yozuvchi asarlarida bunday konseptlar asosan qahramon ruhiy holatini ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Uning "Ulug'bek xazinasi" romanida Ali Qushchining Mirzo Ulug'bek haqidagi o'ylari tasvirida Ali Qushchi ruhiyatida ustoz boshiga tushgan ayanchli kunlardan qayg'urish kayfiyati ifodalanganini kuzatish mumkin. Bu holat inson ruhiy holatining ifodalanishi, insonning o'z olami bilan boshqalarga bo'lgan munosabati, hayotni o'z qarashlari orqali idrok etishi, tafakkur va tasavvur olami bilan bog'liqligi orqali namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Masalan:

Achinish (kuyunish, qayg'urish) ruhiy holat konsepti. *Mana hozir yana o'sha qasri oliyda, ulug' jahongirning dorulmulkida o'tiribdi, lekin qalbida na bir qo'rquv bor, na bir hayajon! Faqat dilida teran*

[1] Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – № 3. – В.3.

[2] Кавинкина И.Н. Психолингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. – Гродно: ГрГУ, 2010. – С. 152.

[3] Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – В. 3–16.

[4] Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2015. – В. 19.

[5] Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2015. – В. 69–70.

bir mahzunlik bor. Yo‘q, bu mahzunlik sabiylik chog‘larida qalbini hayratga solgan bu muazzam qasrlar yemirilayotganidan emas, yo‘q, suyukli ustodiga kuyunganidan, uning aziz boshini qora bulutlar o‘rab olganiga achinganidan xolos! (“Ulug‘bek xazinasi”). Matnda asar qahramonining ustoziga qayg‘urish va hamdardligi uning ruhiyatida ro‘y berayotgan holatning *lekin qalbida na bir qo‘rquv bor, na bir hayajon, suyukli ustodiga kuyunganidan, qora bulutlar o‘rab olganiga achinganidan* kabi ifodaviy birliklar, shunindek qahramon ichki nutqi orqali muallif tomonidan ochib berilgan. Muallif tomonidan yoritilgan Ali Qushchining o‘ylari ustozga achinish vaziyati orqali kitobxonni asar voqealarining ichiga sezdirmay kirgizib qo‘yadi. Kitobxon qahramonning ichki tug‘yonlari ifodalangan mikromatnni o‘qir ekan, xayol og‘ushiga cho‘madi va qalbida olim Ulug‘bekka hamdardlik hissi paydo bo‘ladi.

Matn orqali insonga hos bo‘lgan ikki qarama-qarshi xususiyat – buyuklik va tubanlikning o‘zaro qiyosi inson dunyosining ziddiyatli tomonini ochib beriladi. Qiyoslash amali ko‘p hollarda asar qahramonlarining ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni tasvirlashda yaqqol namoyon bo‘ladi. Buni quyidagi matn tasvirida kuzatish mumkin:

Hayrat, ajablanish (inson ruhiyatidagi ziddiyat) ruhiy holat konsepti. *Yo tavba! Bu toj-u taxtda ne sehr, ne sir-asror bor ekankim, unga o‘ltirgan har bir kimsa darhol o‘zgaradi? Odamiylikni, umri bebaqo bir faqir-u haqir ekanini darhol unitadi? Bu toj-u taxt, bu saltanat hech bir kimsaga vafo qilmasligini yodidan chiqaradi? Nainki shahzoda, bu taxt, hattokim amirul muslimin atalmish Amir Temurga ham vafo qilmaganini tushunmaydi? Ana, go‘yo bobosi Amir Temurday gerdayib o‘tiribdi! Bilmaydikim… yo‘q to‘xta, Muhammad Tarag‘ay! Nechun sen shahzodadan ranjiysen? Bu vafosiz toj-u taxt, insonlar ustidan hokimlik qilmoq lazzati o‘zingni ham aqli hushungdan ayirmagan edimu? Shahzoda yaxshi bo‘lsun, yomon bo‘lsun – o‘z farzanding, o‘z pushti kamaringdan bo‘lgan zurruyoding emasmu? … Ot tepkisini ot ko‘taradur. Uni qarg‘ab, yomonlik tilagandan yaxshi so‘zingni so‘zlab, nasihatiningni qilganing maqbul emasmu, E osiy banda?* (“Ulug‘bek xazinasi”). Ushbu matn Mirzo Ulug‘bekning ichki nutqi asosida qurilgan bo‘lib, bevosita Ulug‘bekning o‘z farzandi Abdullatif haqidagi ziddiyatli o‘ylari tasvirlangan. Unda ritorik so‘roq gaplardan ham foydalanilganki, qahramonning hayrat, ajablanish ruhiy holati shu vosita orqali to‘laqonli ochib berilgan. Toj-u taxtdan ayrilgan Mirzo Ulug‘bek xayolan o‘g‘li Abdullatifni qoralaydi, undan benihoyat ranjiydi, lekin otalik mehri g‘olib kelib, beixtiyor shahzodani oqlash uchun dalillar keltiradi.

Inson ruhiy holatidagi muhim omillardan biri **qo‘rquv**dir: *Shaxzoda holsizlanib devorga suyandi. Mudhish qo‘rquv uni karaxt qilib qo‘ygan, u holdan toyib “shilq” etib yiqilib tushishga tayyor, lekin yiqilib tushishdan qo‘rqar, zero, ko‘zini yumsa oltin barkashda qonga belanib tiryayib yotgan o‘z boshini ko‘rishini bilar edi. Nigohi oldidan ketmayotgan bu daxshatli manzarani unutish umidida u yana bir piyola may ichdi. Lekin aksiga olib, bu safar musallas uning yuragini battar uvishtirdi. U go‘yo eshikdan hozir amir Jondor kirib keladiganday, kirib kelib dasturxon yopilgan mash’um barkashni uzatadiganday, yana bir lahza garang bo‘lib turdi* (“Ulug‘bek xazinasi”). Mazkur matnda asar qahramonining qo‘rquvga tushgan holati, asosan, uning vujudida ro‘y berayotgan jismoniy o‘zgarishlarni ifodalovchi *qo‘rquv karaxt qilgan; holdan toygan; oltin barkashdagi tiryaygan bosh; nigohi oldidagi daxshatli manzara* kabi birliklar orqali berilgan.

Qo‘rquv ruhiy holatining ifodasi “Ulug‘bek xazinasi” romanida juda ko‘p uchraydi. Muallif asardagi bitta mikromatnda ikki qahramonning qo‘rqqanidagi ruhiy holatini mahorat bilan yoritib beradi. Masalan, *Bobosi har chiqib-kirganida bonuning yuragi uvishib, igna tutgan nozik barmoqlari titrab ketadi; boya qorong‘ida to‘fonday yopirilib kirgan yasovullar ko‘z oldiga kelib, o‘tirgan joyida karaxt bo‘lib qoladi. Har safar yasovullarning dag‘al ovozlarini, nag‘al qoqilgan etiklarning betakalluf gursillashini, ayniqsa qo‘rquvdan ikki bukilib, titrab-qaqshab qolgan otasining dir-dir titrashini eslasa yodiga shu yil ko‘klamda sodir bo‘lgan boshqa bir mudhish voqea tushib, yuragi o‘ynab ketadi* (“Ulug‘bek xazinasi”). Berilgan matnda Xurshidabonu va otasi ruhiyatidagi o‘zgarishlar qo‘rquv aralash talvasaga, hayajonga tushish holati *yuragi uvishib, barmoqlari titrab, karaxt bo‘lib, qo‘rquvdan ikki bukilib, titrab-qaqshab qolgan, dir-dir titrashi, mudhish voqea, yuragi o‘ynab ketadi* kabi birliklar orqali ifodalangan.

Alam ruhiy holat konsepti. *Ucharning savoli negadir yana xo‘rligini keltirdi. “Nega ham xo‘rligi kelmasin? Salkam yigirma yil bir kun orom bilmay ishlasa, olamga dovrug‘i ketgan ishlar qilsa-yu, yana uning ustidan shikoyat ustiga shikoyat tushsa! Rost, bu shikoyatlarni oqko‘ngil, oddiy kishilar emas, otdan tushsa ham egardan tushmagan mansabparastlar, yog‘liq joylaridan ayrilib qolgan yulg‘ichlar yozishyapti. Hamma narsaga aqli yetadigan ba’zi rahbarlar bo‘lsa, og‘zi bilan yuradigan bu fosiqlarning tanoblarini tortib qo‘yish o‘rniga, komissiya ustiga komissiya yuborsa... bu uning, Otaqo‘zining shuncha mehnatini yerga urish, izzat-nafsini koyitish emasmi? Tirnoq ostidan kir qidiradigan o‘sha nopoklarning bo‘hton-*

lariga ishonish emasmi bu, o‘rtoq Shukurov? Yo‘q, bunaqa ekan, uyam taxta-o‘qlog‘isini yig‘ishtiradi! Rahmat! Shuncha ishlagani, sog‘ligidan ayrilib, asablari qaqshab, adoyi tamom bo‘lgani ham yetadi” (“Diyonat”). Matnda el-yurt uchun kecha-yu kunduz dam olmasdan xizmat qilgan, lekin izzat-nafsi poymol qilingan Otaqo‘zining ruhiyatida kechayotgan holatlar *xo‘rligini keltirdi; olamga dovrug‘i ketgan ishlar qilsa, ustidan shikoyat ustiga shikoyat tushsa; mehnatini yerga urish; izzat-nafsini koyitish; sog‘ligidan ayrilib, asablari qaqshab, adoyi tamom bo‘lgani* kabi birliklar orqali ochib berilgan.

G‘am-anduh ruhiy holat konsepti. *Bo‘lg‘usi kelini Latofat esa uning tamom aksi, tirnoqlariga xina qo‘yilgan oppoq nozik qo‘llarini tizzasidagi guldastaga xorg‘in tashlab, katta-katta ma‘yus ko‘zlarini boqqa tikib, o‘yga tolgan, o‘ylari ham ko‘zlariday g‘amgin, go‘yo u bu yerga bo‘lg‘usi hayot yo‘ldoshining quvonchiga sherik bo‘lish uchun emas, o‘zi istamagan bir marosimga majbur bo‘lib, birovlar qistovi bilan kelgan. “Nimaga motam tutib o‘tiribdi bu!... Sira chehrasi yorishmaydi* (“Diyonat”). Badiiy matnlarda holat sifatida ma’yuslik, g‘amginlik, g‘ussaga botish, parishonlik kabilarning matn orqali ifodalanishi qahramon ruhiy holati tasvirining to‘laqonli bo‘lishini ta’minlagan. Qahramon ruhiy holatini ifodalashda *xorg‘in, ma‘yus ko‘zlar, o‘yga tolgan, o‘ylari ham ko‘zlariday g‘amgin, motam tutib, chehrasi yorishmaydi* kabi birliklar asos vazifasini bajargan.

Inson o‘ta kuchli ruhiy zarbaga uchraganda, o‘zini idrok eta olmay, vasvasaga tushib qoladi, hatto o‘zining jismoniy harakatlarini ham boshqara olmaydi. Bu kabi holat Mirzo Ulug‘bek ruhiyatidagi o‘zgarishlar asosida tasvirlab berilgan:

Vasvasa (talvasaga tushish) ruhiy holat konsepti. *Bir tomoni mavlonoga ham qiyin, u hibsga tushgan dastlabki kunlari qattiq yotib qoldi, kechalari olovday yonib alahlab chiqar, yomon tushlar ko‘rib uvvos tortib uyg‘onib ketar, ko‘zlariga allanimalar ko‘rinib qorong‘u burchakka tiqilib olar va bir nimalar deb pichirlar edi* (“Ulug‘bek xazinasi”). Matndagi *alahlab chiqar; yomon tushlar ko‘rib uvvos tortib uyg‘onib ketar; ko‘zlariga allanimalar ko‘rinib, bir nimalar deb pichirlar edi* kabi birliklar qahramon ruhiyatidagi juda kuchli o‘zgarishlarni ifodalagan. Psixologiyada bu holat gallyusinatsiya deb nomlanadi. Gallyusinatsiya (lotincha: alucinatio – xomxayollik) – yo‘q narsa va hodisalarni bordek idrok etish, ruhiy zararlanish, ruhiy iztirob va h.k[1].

Xurramlik ruhiy holat konsepti. *Qalbida ilk muhabbat g‘unchalari paydo bo‘lgan Haydar onasining gaplaridan sevindi. Ko‘z oldiga Latofatning nur bilan yug‘rilgan tiniq yuzi keldi-yu, chuqur xo‘rsindi. U ich-ichidan shodlanardi. – Ooo! – bu hayot qanchalar lazzatli!* (“Diyonat”). Matnda qahramonning baxtiyorlik, xushnudlik kabi ruhiy holatini *sevindi, chuqur xo‘rsindi, ich- ichidan shodlanardi* kabi birliklar ifodalagan.

Insonga xos ushbu ruhiy holatning asosida xotira deb atalmish hodisa yotadi. Xotira o‘tmishda bo‘lib o‘tgan va inson ongida mustahkam o‘rnashib qolgan, hayot taqozasi bilan uning shuurida qaytadan jonlanuvchi voqea-hodisa yoki kechinmadan iborat. Xotira insonning o‘tmishi, hozirgi va kelajagini bog‘lovchi ko‘prik bo‘lib, uning bilish jarayonida benihoya ahamiyat kasb etadi.

Odil Yoqubov inson ruhiy holatini ifodalashda, asosan, muallif nutqidan, tabiat tasviridan, qahramon ichki nutqidan, xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lmish o‘lanlardan, shuningdek, tush tavsifidan mohirona foydalanadi.

“Adolat manzili” romanida o‘z sha’ni, g‘ururini baland tutgan, el-yurt, vatani, or-nomusi yo‘lida, adolat, haqiqat, erk yo‘lida jonini fido etib, xo‘rlikdan o‘limni afzal bilgan Suyun burgutning o‘limidan keyingi butun xalq qalbidagi, ruhidagi holati muallif tomonidan birma-bir tavsiflanadi. Bu jumlalar bir umumiy mazmun atrofida birlashib, iztirob, alam, chuqur darddan nola chekayotgan, adolatsizlikka qarshi “isyon” tuyg‘usi o‘rtayotgan millatning, xalqning yaxlit qiyofasi o‘quvchi tasavvurida jonlanadi:

Qariyalarning maslahati bilan Suyun burgutni Marjontovga, o‘zi ko‘p yil ishlagan yilqi fermasining yonidagi kichik qabristonga dafn etadigan bo‘lishdi. Shundan keyin qutini buzib, undan Suyun Burgutning jasadini olishdi, yuvib-tarashdi, marhum enasi o‘z qo‘li bilan to‘qib, to‘ylariga in’om etgan ulkan pat gilamga o‘rashdi, so‘ng janoza o‘qib, Marjontovga olib ketishdi. Burgutni o‘zi yaxshi ko‘rgan soy bo‘yidagi archazorga dafn qilishdi. Tumonat odam yig‘ildi, Suyun burgutni yerga berib bo‘lgach, eski udum bo‘yicha: “Xaloyiq qanday odam edi Suyun burgut!” deb so‘rashganda tog‘-toshga sig‘may ketgan el jo‘r bo‘lib: “Yaxshi odam edi, mard yigit edi, Suyun burgut!” deb hayqirdi. Bu hayqiriqdan Marjontov ham yig‘ladi-yov, Marjontov ham silkindi-yov!.. (“Adolat manzili”). Asar qahramoni Suyun burgutning o‘limi-mardona o‘lim. U o‘z insonlik sha’nini yuksakka ko‘tarib, sevikli jufti xaloli nomusini saqlab qolib, el-yurt ko‘nglida yorqin iz qoldirib bu foniy dunyodan ketadi. Burgut obrazi, umuman, asardagi kurashchan ruh faqat adabiy hodisa sifatida emas, muhim ma’naviy-ijtimoiy omil sifatida ham qimmatlidir.

[1] Шербатых Ю.В. Общая психология. – М.: Питер, 2008. – С. 130.

Резюме. Maqolada badiiy matnda konsept ko‘po‘lchamli hodisa sifatida tasavvuridagi so‘z yordamida voqelanishi, ijodkor mental dunyosidagi madaniyatning asosiy birligi hamda olam haqidagi bilimlarini obrazlar va unga bo‘lgan munosabatini ijobiy, salbiy yoki neytral baholanishi ifodalangan.

Resume: The article describes the realization of the concept as a multidimensional phenomenon in the imagination with the help of words, the main unit of culture in the mental world of the creator, and the positive, negative or neutral assessment of his knowledge about the universe and his attitude towards it.

Резюме: В статье описывается реализация концепта как многомерного явления в воображении с помощью слова, основной единицы культуры в ментальном мире творца, а также позитивная, негативная или нейтральная оценка его знаний о мироздании и его отношение к этому.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK VA TOJIK TILLARIDA EVFEMIZMLAR VA ULARNING SINONIM SO‘ZLAR BILAN ALOQASI

Samiyeva Surayyo Oripovna,
Termiz davlat pedagogika instituti boshlang‘ich ta’lim nazariyasi kafedrasi oqituvchisi

Sinonimlar leksik, semantik va grammatik xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, ularda uslubiy imkoniyatlar ham keng bo‘lib, shu munosabat bilan evfemizmlar sinonimlar manbai sifatida qaraladi yoki boshqacha qilib aytganda, bunday so‘zlar an’anaviy sinonim lug‘atlariga nisbatan iste’mol pozitsiyasi har xil ifodalaydi.

Rus leksikografi D. N. Shmelyov va tadqiqotchilarning fikricha, evfemizmlar sinonimlarning shakllaridan biridir. “Evfemizmlar so‘zlovchi uchun mos bo‘lmagan tushunchalarni almashtirish uchun ishlatiladigan so‘zlar yoki iboralardir”[1]. U sinonimlar va evfemizmlar o‘rtasidagi munosabatga to‘xtalar ekan, “evfemizmlar man etilgan tushunchalar o‘rnini bosishda leksik fakt sifatida qayd qilinadi, chunki man etilgan so‘zning asl ma’nosi ta’sirini niqoblash uchun tegishli vaqtda nutqda tabu tushunchalari paydo bo‘ladi”, deb yozadi. Mohiyatan inkor ega ekanligini bildiradi, ishlatiladi. Shuning uchun ham ayrim evfemistik so‘zlar matn mantiqiga ko‘ra turli vaziyatlarda u yoki bu so‘zning mutlaq yoki to‘liq sinonimi bo‘la olmaydi. Shuning uchun ularni “matnli (kontekstual) sinonimlar yoki lahzali sinonimlar deb atash maqsadga muvofiqdir”[2].

Tojik tilshunoslaridan M. Muhammadiev bu ikki leksik kategoriya o‘rtasidagi munosabat haqida o‘z fikrini bildirar ekan, tilning lug‘aviy tarkibining rivojlanishi va takomillashuvi uning ichki imkoniyatlaridan ko‘ra ko‘proq sodir bo‘lishini ta’kidladi. Shu bilan birga, u tojik tili lug‘atini rivojlantirishning ichki omili sifatida evfemistik so‘zlarni izohlagan. “Agar vulgarizmlarda predmet, hodisa, hodisaning xususiyatlari va salbiy tomonlari ko‘rsatilgan bo‘lsa, evfemizmlarda bu holatning aksini ko‘ramiz. Bu yerda qo‘pol so‘zlar o‘rniga odobdan tashqari odobli, yaxshi va yoqimli so‘zlar qo‘llanadi”[3].

Darhaqiqat, tojik tilidagi ko‘p qo‘llaniladigan so‘zlarning sinonimik qatorida evfemik so‘zlarning ma-

[1] Шмелёв Д.Н современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение. – 1997. – 336 с.

[2] Шмелёв Д.Н современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение. – 1997. – 336 с.

[3] Назарзода С. Забон ва истилоҳот. – Душанбе, 2003. – 148 с.